

भारत-स्वातन्त्र्य-स्वर्णजयन्ती-ग्रन्थमाला-४०

महाभारतस्य आयुर्वेददृष्ट्या अध्ययनम्

डॉ. चन्द्रकान्त-बाजीराव-कुलकर्णी

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

नवदेहली

उपोद्घातः

१ अध्ययनबीजम्

कुतश्चित्कालात्पूर्वं घटितैषा घटना। संस्कृतविशारदपदव्याः कृते दशकुमारचरितस्याध्ययनं तदा प्राचलत्। एकत्र 'पाण्डुरोगदुर्बलस्ते भर्ता' इत्येतादृशं किमपि वचनं पठितम्। पाण्डुरोगस्य वैद्यकशास्त्रेऽर्थं जानतापि मया कुतूहलात्तलटिप्पणी दृष्टा। तां दृष्ट्वा चकितोऽभवं, यतस्तत्र पाण्डुरोगस्य jaundice इति अर्थो लिखित आसीत्, यः खल्वायुर्वेददृष्ट्यानुचितः। स एव क्षणः यदास्याध्ययनस्य बीजं मनोभूमौ उप्तम्।

बहुषु साहित्यग्रन्थेषु वैद्यकविषयकाः एतादृशाः सन्दर्भाः प्रचुराः सन्ति। संस्कृतस्य अध्येतारो तावन्न वैद्यकशास्त्रेण परिचिताः सन्ति। अतोऽनुवादे, टीकासु, भाष्येषु यथोपरि दर्शितं, तथा बहवः प्रमादाः संभवन्ति। संस्कृतं तथायुर्वेदमुभयमपि अधीयानः कश्चनाध्येता यद्येतादृशानां स्थलानां स्पष्टीकरणं करोति तर्हि तत्साधु भवेदिति मत्वा स्वस्य संशोधनायैतदेव क्षेत्रं निश्चितं कृतवान्।

२ महाभारतस्य चयनम्

संशोधनाय ग्रन्थस्तावन्निश्चेतव्यः। नैषाभिनवा कल्पना। एतं विषयमादृत्य पूर्वं कैश्चित्संशोधनकार्यं कृतम्। शिवाजी-विश्वविद्यालयस्य छात्रया अंजलि-मोडक-महोदयया 'प्राचीन संस्कृतातील वैद्यकशास्त्रविषयक साहित्याचा चिकित्सक अभ्यास' ('प्राचीनसंस्कृते वैद्यकशास्त्रविषयक-साहित्यस्य चिकित्सकम् अध्ययनम्) इति स्वीये संशोधनप्रबन्धेऽस्मिन्नेव विषयेऽध्ययनं कृतम्। अतोऽनया दृष्ट्यान्यान्यग्रन्थानां प्राथमिकमवलोकनं कृतं तदा महाभारते वैद्यकविषयकाः सन्दर्भाः प्रचुरतया उपलब्धाः। अतोऽन्ते महाभारतस्यैवायुर्वेददृष्ट्याध्ययनं निश्चितम्।

विषयानुक्रमणिका

आमुखम्

iii

उपोद्घातः

१. अध्ययनबीजम्	v
२. महाभारतस्य चयनम्	v
३. प्रतिकृतीनां निर्धारणम्	vi
४. शीर्षकस्याभिप्रायः	vi
५. विषयस्य वर्गीकरणम्	vii
६. अध्ययनतन्त्रम्	vii

स्वस्थवृत्तम्

१. प्रस्तावना	१
२. स्वास्थ्यलक्षणम्	१
३. स्वास्थ्यमाहात्म्यम्	२
४. दिनचर्या	३
५. ऋतुचर्या	५२
६. वेगविचारः	५६
७. सङ्कृतम्	६२
८. अन्यमतपरामर्शः	६७
९. उपसंहारः	७३

शारीरम्

१. प्रस्तावना	७५
२. पुरुषः	७५
३. मनः	७८
४. मानसप्रकृतिः	९०
५. इन्द्रियम्	१०१
६. शरीरम्	११३
७. शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वम्	११४
८. शरीरे दोषधातुमलाः	११८
९. दोषाः	११९
१०. धातवः	१४०
११. उपधातवः	१४४
१२. मलाः	१४४
१३. देहप्रकृतिः	१४५
१४. स्रोतांसि	१४८
१५. बलम्	१५०
१६. वयोऽवस्थाः	१५२
१७. अवयवाः	१६१
१८. उपसंहारः	१६३

द्रव्यगुणविज्ञानम्

१. प्रस्तावना	१६४
२. द्रव्यस्य पाञ्चभौतिकत्वम्	१६४
३. द्रव्याणां विशेष उद्भवः	१६६

४. द्रव्यविचारमर्यादा	१६८
५. द्रव्यविभागः	१६९
६. द्रव्यसङ्ग्रहः	१७५
७. द्रव्याहरणकालः	१८२
८. द्रव्यदेशः	१८३
९. द्रव्याणां देशविशिष्टं ग्राह्याग्राह्यत्वम्	१८७
१०. द्रव्यस्योपलब्धिः	१८८
११. द्रव्यज्ञानं वनचरेभ्योऽपि	१९१
१२. द्रव्याणां संवर्धनं रक्षणं च	१९२
१३. द्रव्यस्योपयुक्ताङ्गम्	१९७
१४. गुणविज्ञानम्	१९८
१५. महाभूतानां गुणाः	१९९
१६. कार्यद्रव्याणां गुणाः	२०४
१७. रसः	२०४
१८. विपाकः	२०५
१९. वीर्यम्	२०६
२०. गुर्वादिगुणाः	२०७
२१. प्रभावः	२०७
२२. कर्म	२०८
२३. गुणव्यापत्तिः	२११
२४. अन्यमतपरामर्शः	२१२
२५. उपसंहारः	२१३

कायचिकित्सा

१. प्रस्तावना	२१४
२. ज्वरः	२१४

४.	द्रव्यविचारमर्यादा	१६८
५.	द्रव्यविभागः	१६९
६.	द्रव्यसङ्ग्रहः	१७५
७.	द्रव्याहरणकालः	१८२
८.	द्रव्यदेशः	१८३
९.	द्रव्याणां देशविशिष्टं ग्राह्याग्राह्यत्वम्	१८७
१०.	द्रव्यस्योपलब्धिः	१८८
११.	द्रव्यज्ञानं वनचरेभ्योऽपि	१९१
१२.	द्रव्याणां संवर्धनं रक्षणं च	१९२
१३.	द्रव्यस्योपयुक्ताङ्गम्	१९७
१४.	गुणविज्ञानम्	१९८
१५.	महाभूतानां गुणाः	१९९
१६.	कार्यद्रव्याणां गुणाः	२०४
१७.	रसः	२०४
१८.	विपाकः	२०५
१९.	वीर्यम्	२०६
२०.	गुर्वादिगुणाः	२०७
२१.	प्रभावः	२०७
२२.	कर्म	२०८
२३.	गुणव्यापत्तिः	२११
२४.	अन्यमतपरामर्शः	२१२
२५.	उपसंहारः	२१३

कायचिकित्सा

१.	प्रस्तावना	२१४
२.	ज्वरः	२१४

३. राजयक्ष्मा	२१९
४. उरःक्षतम्	२२४
५. कार्श्यम्	२२५
६. अग्निविकृतिः	२२८
७. ग्रहणीरोगः	२३०
८. अतीसारः	२३०
९. आनाहः	२३१
१०. कृमिः	२३२
११. वातव्याधिः	२३२
१२. ऊरुस्तम्भः	२३३
१३. कफरोगः	२३४
१४. निद्रानाशः	२३५
१५. मूर्च्छा/मोहः	२३८
१६. मद्यजमदः	२४४
१७. उन्मादः	२४६
१८. तृष्णा	२४९
१९. कुष्ठम्	२५१
२०. क्षुद्ररोगाः	२५२
२१. अन्ये रोगाः	२५३
२२. लक्षणानि	२५४
२३. उपसंहारः	२५५

कौमारभृत्यतन्त्रम्

१. प्रस्तावना	२५६
२. गर्भजननोचितं वयः	२५६

३. रजस्वलापरिचर्या	२५७
४. वन्ध्यत्वम्	२५८
५. अपत्यलाभाय दैव्यपाश्रयचिकित्सा	२५९
६. गर्भसंभवसामग्री	२६०
७. अब्द्रुतो गर्भसंभवः	२७०
८. गर्भाधानम्	२७२
९. पुंसवनम्	२७७
१०. गर्भवृद्धिः	२७९
११. गर्भिणीपरिचर्या	२८६
१२. गर्भव्यापदः	२८८
१३. भ्रूणहत्या	२९१
१४. प्रसूतिकालः	२९१
१५. सूतिकागृहम्	२९३
१६. प्रसूतिः	२९७
१७. जातकर्म	२९९
१८. बालः	३००
१९. धात्री	३०२
२०. बालग्रहाः	३०२
२१. अन्यमतपरामर्शः	३०३
२२. उपसंहारः	३०६

ग्रहचिकित्सा

१. प्रस्तावना	३०७
२. ग्रहाः	३०७

३.	रजस्वलापरिचर्या	२५७
४.	वन्ध्यत्वम्	२५८
५.	अपत्यलाभाय दैव्यपाश्रयचिकित्सा	२५९
६.	गर्भसंभवसामग्री	२६०
७.	अद्भुतो गर्भसंभवः	२७०
८.	गर्भाधानम्	२७२
९.	पुंसवनम्	२७७
१०.	गर्भवृद्धिः	२७९
११.	गर्भिणीपरिचर्या	२८६
१२.	गर्भव्यापदः	२८८
१३.	भ्रूणहत्या	२९१
१४.	प्रसूतिकालः	२९१
१५.	सूतिकागृहम्	२९३
१६.	प्रसूतिः	२९७
१७.	जातकर्म	२९९
१८.	बालः	३००
१९.	धात्री	३०२
२०.	बालग्रहाः	३०२
२१.	अन्यमतपरामर्शः	३०३
२२.	उपसंहारः	३०६

ग्रहचिकित्सा

१.	प्रस्तावना	३०७
२.	ग्रहाः	३०७

७.	वीराणां मर्मज्ञता	३७२
८.	मर्मणां रक्षा	३७६
९.	मानसशल्यम्	३७८
१०.	शल्यचिकित्सा	३८१
११.	अन्यमतपरामर्शः	३८८
१२.	उपसंहारः	३८९

अगदतन्त्रम्

१.	प्रस्तावना	३९०
२.	विषजन्म	३९०
३.	विषपरिणामः सूक्ष्मदेहे	३९२
४.	विषभेदाः	३९२
५.	विषवेगाः	३९४
६.	जङ्गमविषम्	३९५
७.	सर्पविषस्याधिष्ठानानि	३९५
८.	सर्पनामानि	३९७
९.	सर्पदंशहेतवः	३९९
१०.	सर्पदंशभेदाः	४०२
११.	सर्पविषे परिणामकरा भावाः	४०६
१२.	विषप्रयोगः	४०७
१३.	विषाद्रक्षा राज्ञः	४१६
१४.	विषचिकित्सा	४२०
१५.	अगदतन्त्राचार्याः	४२४
१६.	अन्यमतपरामर्शः	४२५
१७.	उपसंहारः	४२७

महाभारते मात्रासम्बन्धिनो ये निर्देशास्ते प्रायः सर्वग्रहमात्रा-
विषयका एव। यथा स्वादविषये महाभारत उपभोक्तृभेदाद्विधिविध्यं
दृश्यते तथैवात्रापि मात्राविषय उपभोक्तृभेदादेवोपदेशद्वैविध्यं दृश्यते।
गृहस्थानां कृत उचितमात्रयाहारो विहितः। भीष्मेण 'प्रवृत्तको धर्मः' एवं
कथितः -

ध्यानं तपो दमः क्षान्तिरनसूया मिताशनम्।

शान्ति. १८९.९

परं तापसानां मुनीनां कृत उचितमात्रया अपि न्यून एवाहारो विहितः।
युधिष्ठिरो भीष्मं पृच्छति -

आहारान्कीदृशान्कृत्वा कानि जित्वा च भारत।

योगी बलमवाप्नोति ॥

शान्ति. २८९.४२

तत्र भीष्मस्योत्तरमिदम् -

कणानां भक्षणे युक्तः पिण्याकस्य च भक्षणे।

स्नेहानां वर्जने युक्तो योगी बलमवाप्नुयात्॥

शान्ति. २८९.४३

अखण्डमपि वा मासं सततं मनुजेश्वर।

उपोष्य सम्यक् शुद्धात्मा योगी बलमवाप्नुयात्॥

शान्ति. २८९.४६

एतादृशमत्यल्पमात्रया भोजनं न देहधारणालयं परं मोक्षार्थिनो देह
उदासीना अत एवेदृशोऽल्पमात्राहारः सुसङ्गतः। अन्यथा चतुर्विधपुरुषार्थ-
सिषाधयिषूणां गृहस्थानां कृत ईदृशोऽत्यल्पाहारोऽहितकर एव यतः -

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे।

अ.ह.सू. ८.३

राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

मानितविश्वविद्यालयः

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नवदेहली-११००५८